

ПРАВОВІ СТАНИ: ЇХ ВЗАЄМОВПЛИВ І СУБ'ЄКТНИЙ СКЛАД

Характеристика цивільних правовідносин на різних стадіях їх розвитку має не тільки теоретичне, а й практичне значення. Хоча проблеми правовідносин, у тому числі й цивільних, вивчаються на монографічному рівні (Ю.І. Гревцов, О.С. Йоффе, С.Ф. Кечекьян, Ю.К. Толстой, Р.Й. Халфіна, Л.О. Чеговадзе [Див.: 3; 6; 8] та ін.), у сучасній науковій літературі дослідженню правових станів присвячується незначна кількість спеціальних наукових робіт. В основному це праці вітчизняних (Г.В. Кикоть, Г.М. Чувакова) і зарубіжних (М.Й. Байтін, В.М. Баранов, Ю.С. Новікова, О.В. Парфьонов) теоретиків права. При цьому правові стани розглядаються в основному лише в контексті теорії юридичних фактів, що спостерігалось й у радянський час (В.Б. Ісаков, А.К. Стальгевич, Ю.К. Толстой, Р.Й. Халфіна). У цивілістиці питання правових станів правовідносин порушувала Л.О.Чеговадзе, у зобов'язальному праві – як різновид правового стану – згадує виконання зобов'язання Т.В. Боднар. І хоча сама категорія «правовий стан суб'єкта» є досить поширеною, її сутність не розкривається, до того ж часто отожднюється з категорією «правовий статус».

Поняття «правовий стан правовідносин» зустрічається досить рідко; частіше йдеться про певний стан суб'єктивного права (наприклад, так званий «бойовий» стан [1, с. 549]. Інакше кажучи, є розбіжності в розумінні категорії «правовий стан», досить поширені усунення яких і є метою цієї статті. Для цього потрібно, по-перше, визначити сутність поняття «правовий стан», відокремити його від таких суміжних, як «правовий статус», «правовий режим», і встановити коло суб'єктів правових станів; по-друге, простежити взаємовплив правових станів цивільних правовідносин і їх суб'єктів.

«Стан», як термін сучасного законодавства, пов'язується з: (а) особливим правовим режимом суспільного життя (воєнний, надзвичайний стан, стан війни тощо); (б) юридичним статусом особи як громадянина, що зумовлено фактами народження, одруження, розірвання шлюбу, смерті та ін. (стан цивільний, сімейний тощо); (в) фізичним чи психічним станом особи як обставини, кваліфікуючої ознаки або підстави застосування норми права (стан здоров'я, стан безпосередній, стан сильного душевного хвилювання, сп'яніння тощо).

У теорії права, за визначенням М.Й. Байтіна й В.М. Баранова, правовим станом є особливий різновид стану соціального, який є складним, відносно самостійним елементом правової системи, становить собою закріплене утворення і виражає міру процесу руху суб'єктів або об'єктів юридичного буття у відповідних часових і просторових відносинах. Ю.С. Новікова також визначає правовий стан як різновид соціального буття, проте вже більш «статичний» порівняно з першим формулюванням: закріплений в законодавстві спосіб юридичного буття суб'єктів, об'єктів або суспільних відносин у певний момент часу й у певному просторі [4, с. 27]. На думку О.В. Парфьонова, правовий стан фіксує момент стабільності, стійкості, спокою у зміні, розвитку й русі юридичних суб'єктів та об'єктів у певний момент часу й за певних умов [5, с. 29, 37].

У науці цивільного права у більшості випадків сутність категорії «правовий стан» пояснюється через перелік його прикладів [3, с. 121-122; 7, с. 226; 8, с. 450]. Учасники правовідносин найчастіше називаються серед суб'єктів правових станів. Однак часто останні пов'язують як з об'єктами правовідносин, так і з самими правовідносинами. Іноді правовий стан зводять до правового зв'язку [8, с. 490].

Поняття «правовий стан» і введене О.С. Йоффе «юридичні обставини» застосовуються для характеристики *об'єктів* правовідносин, хоча визначення вченим надавалося лише обставинам. Під юридичними обставинами він пропонував розуміти невольові явища, що існують постійно або протягом тривалого часу, породжують безперервно або періодично певні правові наслідки й не погашаються в єдинократному акті правової дії. За приклад наводилися природні властивості речей, юридична дія яких не погашається в якому-небудь одному правовому результаті й може виражатися в багаторазово повторюваних правових наслідках. Так, неподільність речі зумовлює солідарну відповідальність незалежно від кількості зобов'язань, укладених у зв'язку з нею [3, с. 121, 122].

Тривалість юридичних станів і юридичних обставин зумовлює їх розгляд як категорій, що характеризують одне й те ж явище правової дійсності. Причому, на думку Ю.К. Толстого, перевага має віддаватися терміну «стан», оскільки він оптимальніше виражає цю властивість об'єднаних ним юридичних фактів. Утім, як у законодавстві, так і в юридичній літературі більшого поширення набула інша категорія – «правовий режим», яка, щоправда, застосовується щодо об'єктів правовідносин. І якщо під останнім розуміти особливий порядок правового регулювання, то правовий стан об'єкта правовідносин буде фактичним результатом такого регулювання.

Поняттям «правовий стан *суб'єкта*» оперують при позначенні правового статусу фізичних осіб (цивільний стан), тобто їх правоздатності й дієздатності [1, с.77; 5, с. 201, 202], а також належності прав та обов'язків суб'єктові в конкретних правовідносинах на різних стадіях їх розвитку [8, с. 475].

Категорії «цивільний стан» і «правовий статус» часто ототожнюють, хоча існує позиція, за якою правовий статус охоплює не тільки правосуб'єктність особи, а й права й обов'язки в правовідносинах [6, с. 123 – 125]. При цьому Р.Й. Халфіна правовий статус учасників правовідносин поряд із взаємозв'язком прав та обов'язків, а також реальною їх поведінкою, відносить до структури правовідносин як кінцевої реалізації правової норми, як єдності правової форми й матеріального змісту [6, с. 115]. Більш вдалою видається позиція С.С. Алексєєва, згідно з якою конкретні права й обов'язки – це, скоріше, питання факту в юридичній сфері, специфіки в реальному становищі особи, аніж основи її загального правового стану в даній правовій системі. Навіть якщо правовий статус розглядати в широкому значенні, навряд чи можна сказати, що він є сумою правосуб'єктності і прав та обов'язків у конкретних правовідносинах (правовому стані). Поняття «правовий стан» має дещо інше наповнення. Хоча суб'єктам належить весь комплекс прав та обов'язків з моменту виникнення правовідносин, однак не всі вони реалізуються відразу. Їх здійснення залежить від реальних дій як управненої особи, так і тієї, на яку покладено обов'язок. Результатом цих дій є активація тієї чи іншої правомочності, що певним чином змінює правовий стан суб'єкта, тобто його становище, характеристику його правомочностей на будь-якій стадії розвитку правовідносин.

З урахуванням цих міркувань, можемо зазначити, що правовим статусом є юридично закріплене правове становище суб'єкта, у той час як його правовий стан є фактичним становищем в конкретних правовідносинах. Правовий статус є рівним

для всіх суб'єктів, а правовий стан відбиває комплекс реальних зв'язків і тому за своїм змістом є різним для конкретних осіб і постійно змінюється [4, с. 147].

Отже, категорії «правовий статус» і «правовий стан» можна співвіднести як можливість і дійсність. Таке розуміння правового стану суб'єкта цілком відповідає погляду на нього як на юридичну характеристику стану суб'єкта на стадії виникнення або здійснення цивільних правовідносин.

Подібно до цього можна вести мову й про правовий стан *правовідносин* як характеристику їх властивостей на кожному етапі їх розвитку. Такого значення надає поняттю «правовий стан цивільних правовідносин» Л.О. Чеговадзе, яка розрізняє нормальний і конфліктний стани [8, с. 525, 526]. Як указує С.С. Алексеев, при цьому повинно йтися про внутрішній розвиток правовідносин, який не супроводжується видимими, зовні помітними поворотами в їх існуванні, під якими розуміються окремі моменти їх руху – виникнення, зміна і припинення.

Спостерігається пряма залежність правового стану правовідносин від правових станів його суб'єктів, оскільки охарактеризувати його як нормальний чи конфліктний (напружений) можна тільки шляхом аналізу і співвідношення прав та обов'язків суб'єктів правовідносин. З точки зору Л.О. Чеговадзе, правовий стан суб'єкта дозволяє проаналізувати правові можливості останнього стосовно стадій цивільних правовідносин, обґрунтувати їх забезпеченість відповідними обов'язками контрагента, визначити ступінь їх потенційної й фактичної реалізації, а також підстави та способи захисту прав у випадку їх порушення або лише напруження [8, с. 458, 459]. Іншими словами, для встановлення правового стану правовідносин потрібно отримати, так би мовити, суму правових станів їх суб'єктів, результатом якої є якісна характеристика цих правовідносин. Однак і сам рух правовідносин має наслідком вплив на правовий стан їх сторін і викликає або ускладнення даних зв'язків, або їх припинення. Так, правовідносини внутрішньо змінюються у перебігу їх нормального розвитку (кількісне зменшення обов'язку в результаті його виконання аж до повного припинення правового зв'язку). Однак зміни можуть стати й наслідком певних зовнішніх негативних впливів (наприклад, правопорушення). Результатом останнього є напруження правовідносин, їх перехід в аномальний (конфліктний) стан.

Сама можливість переходу правовідносин з одного стану в інший інколи буває сумнівною, особливо у процесі розгляду іншої проблеми – права на захист. Ч.Н. Азімов, В.А. Белов, А.В. Власова, А.В. Вошатко, Є.О. Крашенінніков, В.В. Луць, З.В. Ромовська наполягають на існуванні самостійного суб'єктивного права на захист, яке реалізується в охоронних правовідносинах. У той же час переважна більшість учених дотримується розуміння права на захист як однієї з правомочностей суб'єктивного права поряд з правом на власні й чужі дії. У науці цивільного процесуального права це твердження було покладене в основу обґрунтування концепції так званого «бойового» (позовного) стану суб'єктивного права [2, с. 136-177], тобто об'єктом досліджень (щоправда, в контексті проблеми права на позов) тут став стан *суб'єктивного права*.

Активізація вказаної правомочності призводить до переходу суб'єктивного права в позовний («бойовий») стан, що позначається й на стані самих правовідносин. Проте процес переходу з нормального стану в конфліктний не обов'язково викликає зміну відносин. Так, в *абсолютних* правовідносинах перехід права в позовний стан не супроводжується зміною його змісту та юридичної природи. Тут право матеріальне на позов має ту ж спрямованість, що й абсолютне в непозовному стані – утримання від посягання на охоронюване благо необмеженого кола осіб (приміром, ввідикаційний позов можна подати проти всіх і кожного). У той же час самостійним суб'єктивним є процесуальне право вимагати захисту порушеного права матеріального, коли сам ввідикаційний позов реалізується у відносних правовідносинах, оскільки тут певну особу (відповідача) спонукають до активних дій.

Інколи результатом зміни правового стану правовідносин все ж може бути їх заміна (при знищенні речі відбувається припинення права власності й виникає зобов'язання щодо відшкодування шкоди) або встановлення нового правового зв'язку правовідносин поряд з існуючим (наприклад, внаслідок пошкодження певної речі поряд з абсолютним правом власності виникає обов'язок з відшкодування шкоди).

При існуванні між сторонами договірних (*відносних*) правовідносин правопорушення буде юридичним фактом не для виникнення нового правового зв'язку, а для зміни існуючого шляхом додавання до основного ще одного обов'язку щодо відповідальності. Такі зміни договірних правовідносин свідчать про їх перехід у конфліктний стан. У той же час, якщо за наявності між сторонами зобов'язання одна з них учинила порушення, яке виходить за його межі, встановлюються окремі охоронні правовідносини, що регулюються нормами гл. 82 ЦК «Відшкодування шкоди». У цьому випадку не можна вести мову про перетворення правовідносин внаслідок їх переходу в конфліктний стан, оскільки порушення взагалі не стосується тих із них, що існували до цього між сторонами зобов'язання.

Таким чином, вживання поняття «правовий стан» є найбільш доцільним щодо таких його носіїв, як суб'єкт правовідносин (у значенні його правового становища на певному етапі розвитку правовідносин) і самих правовідносин як характеристики їх властивостей на різних стадіях існування й розвитку. Правовий стан суб'єкта і правовий стан правовідносин співвідносяться як частина й ціле і взаємовпливають один на одного. Можна вирізнити такі правові стани правовідносин, як нормальний і конфліктний (напружений). Результатом конфліктного стану може бути як зміна, так і припинення правовідносин або виникнення поряд з існуючим нового правового зв'язку.

Список літератури: 1. Белов В.А. Гражданское право: Общ. ч.: Учебник. – М.: ЮриИнФОР, 2002. – 639 с. 2. Гурвич М.А. Право на иск. М.-Л.: Б.и., 1949. – 215 с. 3. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / Отв. ред. С.И.Аскназий. – Л.: Из-во Ленинградского ун-та, 1949. – 144 с. 4. Новикова Ю.С. Правовое состояние как категория права: Дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01 / Екатеринбург, 2005. – 206 с. 5. Парфенов А.В. Правовое состояние: Дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.01 / Новгород, 2002. – 161с. 6. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юр.лит, 1974. – 340 с. 7. Цивільне право України: Акад. курс: У 2-х т. – Т.1: Заг. ч. / За заг. ред. Я.М. Шевченко. – К.: Вид. дім «Ін Юре», 2003. – 520 с. 8. Чеговадзе Л.А. Структура і состояние гражданского правоотношения. – М.: Статут, 2004. – 542с.

Надійшла до редакції 27.11.2007 р.